

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΚΑΙ Η ΤΑΣΗ ΓΙΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΜΕΣΑΙΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ

Ηλίας Κατσικας, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας,
Λόης Λαμπριανίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας

1. Εισαγωγή

Οι δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες (και σε κάποιο βαθμό και η δεκαετία του 1970) σημαδεύονται από έντονη πληθυσμιακή κινητικότητα η έκταση της οποίας ξεπερνά κάθε ιστορικό προηγούμενο για τη χώρα. Μετά από μία σχετική ύφεση που σημειώνεται στη διάρκεια του μεσοπολέμου, η δεκαετία του 1950 φαίνεται να αποτελεί αφετηρία για την επανάληψη των φαινομένων αστικοποίησης και εξωτερικής μετανάστευσης του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.¹ Στη σκιά αυτών των δύο μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων εκδηλώνεται μία τρίτη μορφή πληθυσμιακής μετακίνησης η οποία είχε ως αφετηρία και προορισμό την ελληνική ύπαιθρο. Σκοπός της σύντομης ανακοίνωσης που ακολουθεί είναι να καταγράψει αρχικά αυτό τον τύπο της πληθυσμιακής μετακίνησης και να αποδώσει στη συνέχεια το ειδικό του βάρος στην κατανομή του πληθυσμού στο γεωγραφικό χώρο.

Η ανίχνευση και καταγραφή αυτού του τύπου εσωτερικής μετανάστευσης μέσα από τις διαθέσιμες πηγές στατιστικών στοιχείων είναι εξαιρετικά δύσκολη. Όπως θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε στη συνέχεια, οι μετακινήσεις στο εσωτερικό της υπαίθρου συνδέονται με μεταβολές που σημειώνονται αυτή την περίοδο στον αγροτικό τομέα. Τα δεδομένα όμως και οι πληροφορίες για το μέγεθος καθώς και τη μορφή της απασχόλησης σ' αυτό τον τομέα είναι, ακόμα και σήμερα, αναξιόπιστα. Για την αντιμετώπιση αυτής της δυσκολίας ακολουθούμε έναν πλάγιο δρόμο. Χρησιμοποιούμε αρχικά τις πληροφορίες που μας δίνονται από τις απογραφές πληθυσμού και στη συνέχεια αναζητούμε συγκλίνοντα χαρακτηριστικά των επι μέρους περιοχών, τα οποία μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε την άποψη ότι οι διαγραφόμενες πληθυσμιακές μεταβολές καθοδηγούνται από αντίστοιχες μεταβολές και ανακατατάξεις του πρωτογενούς τομέα.

Όμως οι δυσκολίες στην αποτύπωση της ενδοαγροτικής μετανάστευσης δεν περιορίζονται στην ανεπάρκεια των στατιστικών πληροφοριών. Μια πρόσθετη δυσκολία απορρέει από το γεγονός ότι η διάρκειά της ή τουλάχιστον η ορατή της πλευρά είναι σύντομη. Σημειώθηκε ήδη ότι η ενδοαγροτική μετανάστευση εκδηλώνεται ταυτόχρονα με τα άλλα δύο μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα, δηλαδή, την αστικοποίηση και την εξωτερική μετανάστευση. Η ένταση και των δύο αυτών φαινομένων ενισχύεται στη δεκαετία του 1960

---

1. Παναγιωτόπουλος, Β. (1985): Νεοελληνική πόλη, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου ιστορίας 1984. Τόμος Β', Αθήνα.

και επισκιαίνει, όπως είναι φυσικό, τις μετακινήσεις στο εσωτερικό της υπαίθρου. Η διαπίστωση αυτή μας αναγκάζει να περιορίσουμε τα χρονικά όρια του υπό εξέταση φαινομένου. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η ενδοαγροτική μετακίνηση εκτείνεται, κατά τη γνώμη μας, μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1960, η ανάλυσή μας περιορίζεται εκ των πραγμάτων στη μελέτη της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας.

Παρεμφερής είναι και ο λόγος για το γεωγραφικό περιορισμό του υπό εξέταση φαινομένου στο χώρο της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας. Όμως ο γεωγραφικός αυτός περιορισμός δεν έχει μόνο πρακτική αλλά και αναλυτική σημασία γι' αυτό και η εξήγησή του απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Σύμφωνα με τις σχετικές μελέτες της περιόδου, τα δύο προαναφερθέντα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα επηρεάζουν άμεσα και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές τις διάφορες περιοχές της χώρας. Υιοθετώντας μια σχηματική διαίρεση μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι νότιες και νησιωτικές περιοχές της χώρας είναι εκείνες που τροφοδοτούν κυρίως την εσωτερική μετανάστευση της δεκαετίας του '50 ενώ οι βόρειες περιοχές αναλαμβάνουν πρωταγωνιστικό ρόλο αναφορικά με την εξωτερική μετανάστευση της επόμενης δεκαετίας². Από τη διαπίστωση αυτή προκύπτει η πρακτική σημασία του γεωγραφικού περιορισμού της ανάλυσης που μνημονεύτηκε παραπάνω. Η ενδοαγροτική μετανάστευση είναι περισσότερο ορατή στη βόρεια και κεντρική Ελλάδα επειδή η αστικοποίηση ρίχνει αδύναμη τη σκιά επάνω της ενώ η εξωτερική μετανάστευση κινείται ακόμα σε χαμηλά επίπεδα. Την αναλυτική σημασία του γεωγραφικού περιορισμού που ακολουθούμε την αναβάλλουμε για την επόμενη παράγραφο. Για την ώρα επισημαίνουμε το γεγονός ότι η αστικοποίηση θίγει σε πολύ μικρότερο βαθμό τη βόρεια χώρα έναντι των υπολοίπων περιοχών εξαιτίας της θέσης που κατέχει ως προς τον κυρίαρχο πληθυσμιακό πόλο της περιόδου. Η θέση αυτή εξηγεί τόσο τα υψηλά ποσοστά εξωτερικής μετανάστευσης στη δεκαετία του 1960 όσο και τη σχετική ένταση της ενδοαγροτικής μετακίνησης στη δεκαετία του 1950.

Η ανάλυση των απογραφικών στοιχείων που ακολουθεί διεξάγεται σε επίπεδο οικιστικής μονάδας. Ωστόσο, δεν είναι στις προθέσεις μας η λεπτομερής καταγραφή των πληθυσμιακών μεταβολών κάθε μεγέθους οικισμού. Το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στους μεγάλους σχετικά οικισμούς και ως τέτοιοι θεωρούνται όσοι συμπλήρωσαν δύο χιλιάδες κατοίκους σε μία τουλάχιστον μεταπολεμική απογραφή. Η παρακολούθηση των μεγάλων σχετικά οικισμών, πέρα από την πρακτική της σκοπιά, αποσκοπεί στην υπογράμμιση του γεγονότος ότι ορισμένοι από αυτούς παρουσίασαν (άλλοι προσωρινά και άλλοι μονιμότερα) μια δυναμική μετατροπής σε περιφερειακούς οικιστικούς πόλους. Ο όρος "περιφερειακός" εδώ αναφέρεται σε επίπεδο νομού.

2. Αστικοποίηση ή Πληθυσμιακή Συγκέντρωση;

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει ότι η μετανάστευση στο εσωτερικό της υπαίθρου αποτελεί ένα ασθενές και βραχύβιο δημογραφικό φαινόμενο και ως εκ τούτου η

2. Kayser, B (1968) Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.

καταγραφή της είναι δυσχερής. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η εισήγησή μας διεκδικεί την πρωτοτυπία μιας αποκάλυψης. Ανάλογες μελέτες της περιόδου οι οποίες πραγματοποιούνται κυρίως στη δεκαετία του 1960 επισημαίνουν και αναφέρονται στην ενδοαγροτική μετανάστευση. Ο Kayser για παράδειγμα, αφιερώνει ειδική παράγραφο στις μετακινήσεις στο εσωτερικό της υπαίθρου³ ενώ το ίδιο φαινόμενο δεν ξεφεύγει από την οπτική της κοινής μελέτης του με τους Pechoux et Sivignon⁴. Αναφορά στην ενδοαγροτική μετανάστευση βρίσκουμε και στην ειδική Έκθεση της ΕΣΥΕ (1962) επί των συνθηκών και των Κινήτρων μεταναστεύσεως⁵. Ωστόσο, το κοινό γνώρισμα αυτών των εργασιών είναι η υποβάθμιση του φαινομένου. Οι παραπάνω αναφορές διέπονται από τη λογική ότι η ενδοαγροτική μετανάστευση συνιστά επουσιώδη πληθυσμιακή μετακίνηση, χωρίς ιδιαίτερες οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις και ότι σε ποσοτικούς όρους ωχριά έναντι του άλλου εσωτερικού ρεύματος που είναι η αστικοποίηση⁶.

Δεν είναι στις προθέσεις μας η απόρριψη αυτών των συμπερασμάτων στηριζόμενοι κυρίως σε ποσοτικά δεδομένα. Θεωρούμε ωστόσο, ότι το αναλυτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο εξετάζονται οι πληθυσμιακές μετακινήσεις της περιόδου εμπεριέχει ένα θεωρητικό και ένα μεθοδολογικό σφάλμα. Πρώτα-πρώτα, η υπερβολική έμφαση στην αστικοποίηση ως του μοναδικού αξίου λόγου φαινομένου της περιόδου διαστρεβλώνει σημαντικά τη δυναμική της ελληνικής οικονομίας. Δημιουργείται η εντύπωση ότι η εκβιομηχάνιση της χώρας και η συνακόλουθη άνοδος του τριτογενούς τομέα καθορίζουν αποκλειστικά τα όρια ανάπτυξης της αγοράς εργασίας. Παραγνωρίζεται έτσι η σημασία του μετασχηματισμού του αγροτικού τομέα και ο αντίκτυπός του πάνω στην κατανομή και τη μορφή απασχόλησης της υπαίθρου. Θα πίστευε κανένας ότι, με τη βιομηχανική ανάπτυξη και την αστικοποίηση που τη συνοδεύει, η απασχόληση στο σύνολο των αγροτικών περιοχών συρρικνώνεται. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι θεμελιακά λαθεμένο.

Σε ό,τι αφορά το μεθοδολογικό σφάλμα της παραπάνω προβληματικής μπορούμε να πούμε ότι η εξέταση των πληθυσμιακών μετακινήσεων κάτω από την ενιαία οπτική της αστικοποίησης είναι ανεπαρκής. Σύμφωνα με όλα τα δεδομένα της περιόδου φαίνεται ότι η αστικοποίηση, πρώτον, θίγει άμεσα τα διαφορετικά διαμερίσματα της χώρας, δεύτερον, συνεπάγεται διαφορετική ισορροπία μεταξύ πόλης και υπαίθρου στη βόρεια και κεντρική Ελλάδα και τρίτον, εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο μέσα στο εσωτερικό της ίδιας της υπαίθρου. Η αντιφατικότητα και η πολυμορφία με την οποία εκδηλώνονται οι πληθυσμιακές μετακινήσεις της περιόδου καθιστούν τις καταγραφές και συγκρίσεις, σε επίπεδο νομών, επαρχιών, κλπ. ως διαφορές τάσεων, μεθοδολογικά μετέωρες⁷. Ένα διαφορετικό

3. Ηλ Kayser οπ.π. σελ. 112.

4. Kayser, B. - Pechoux, P. - Sivignon, M. (1971): Exode rural et attraction urbaine en Grece. Centre National de Recherches Sociales, Athenes.

5. ΕΣΥΕ (1962): Έκθεση δοκιμαστικής έρευνας επί των κινήτρων και των συνθηκών μεταναστεύσεως του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών. Αθήνα.

6. Η Έκθεση της ΕΣΥΕ οπ.π. σελ. 14 αναφέρει συγκεκριμένα: "...η μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού εις την χώρας μας κατευθύνεται εξ ολοκλήρου προς μίαν μόνον κατεύθυνσην, ήτοι προς τα αστικά κέντρα της χώρας".

7. Τέτοιες διαφορές αναφέρονται για παράδειγμα από τον Kayser (1968) σε πολλά σημεία του έργου του καθώς επίσης και στο έργο του Papaioorgiou, C.L. (1973): Regional Employment in Greece, I, National Centre of Social Research, Athens.

αναλυτικό πλαίσιο που σχεδιαγράφεται στη συνέχεια επιτρέπει, με τα ίδια δεδομένα, μια διαφορετική ανάγνωση της περιόδου.

Αυτό που πραγματικά συμβαίνει στη δεκαετία του '50 και που κατά κανόνα περιγράφεται ως αστικοποίηση είναι μια επιλεκτική πληθυσμιακή συγκέντρωση σε μικρό αριθμό αστικών κέντρων μεταξύ των οποίων η Αθήνα κατέχει δεσπόζουσα θέση. Δεν πρόκειται δηλαδή για μια τάση πληθυσμιακής αύξησης του συνόλου των αστικών κέντρων ή τουλάχιστον της πλειοψηφίας τους σε βάρος του αγροτικού πληθυσμού. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η πληθυσμιακή αύξηση της Αθήνας πραγματοποιείται σε βάρος όχι μόνο της υπαίθρου αλλά και πολλών επαρχιακών αστικών κέντρων. Από ένα σύνολο 48 αστικών κέντρων τα οποία το 1951 αριθμούσαν πάνω από 10.000 κατοίκους 23 από αυτά παρουσιάζουν αισθητή αύξηση πάνω από τα όρια της φυσικής κίνησης του πληθυσμού⁸. Σε 16 αστικά κέντρα παρουσιάζεται αύξηση μικρότερη της φυσικής κίνησης ενώ σε 9 παρουσιάζεται απόλυτη πληθυσμιακή μείωση⁹.

Όμως δεν είναι ο περιορισμένος αριθμός των αστικών κέντρων τα οποία παρουσιάζουν πληθυσμιακή αύξηση που έχει ιδιαίτερη σημασία εδώ. Είναι αποφασιστικής σημασίας το γεγονός ότι από ποσοτική άποψη, μόνο το Π.Σ. της πρωτεύουσας είναι σε θέση να επιβάλει τους ρυθμούς του σε μια ευρύτερη περιοχή και σε κάποιο βαθμό να επηρεάσει όλη την επικράτεια. Τα υπόλοιπα αστικά κέντρα παρουσιάζονται ακόμα αδύναμα και ανίκανα να επηρεάσουν έστω και τον κοντινό τους περίγυρο. Ακόμα και η Θεσσαλονίκη της οποίας η ποσοστιαία αύξηση δεν είναι ευκαταφρόνητη, δεν μπορεί να αναδειχθεί σε περιφερειακό πληθυσμιακό πόλο. Η καθαρή δε μεταναστευτική ροή προς την πόλη μεταξύ 1951 και 1961 ανέρχεται σε 41.454 κατοίκους¹⁰. Ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει μόλις το 1,5% του συνόλου του πληθυσμού της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας. Κάτω από αυτό το πρίσμα, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι δεν είναι η ανάπτυξη του αστικού τομέα εν γένει η οποία προκαλεί την αστικοποίηση αλλά η ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου πληθυσμιακού πόλου.

Η κατανόηση της αστικοποίησης ως πληθυσμιακής έκρηξης ενός και μοναδικού αστικού πόλου έχει κάποιες χρήσιμες αναλυτικές προεκτάσεις. Όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλες αναπτυσσόμενες χώρες η εσωτερική μετανάστευση είναι κατά κανόνα μετανάστευση μικρής απόστασης¹¹. Η περίπτωση της Ελλάδας φαίνεται να επαληθεύει αυτή την παρατήρηση. Η πληθυσμιακή αύξηση της πρωτεύουσας πραγματοποιείται κυρίως σε βάρος των νότιων και νησιωτικών περιοχών, θίγει δε ομοιόμορφα τόσο την ύπαιθρο όσο και τις πόλεις αυτής της περιοχής.

Σε αντίθεση με τις νότιες και νησιωτικές περιοχές ο χώρος της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας χαρακτηρίζεται από πληθυσμιακή σταθερότητα. Με την εξαίρεση της Θράκης, η Μακεδονία και η Θεσσαλία ακολουθούν τους ρυθμούς της πληθυσμιακής αύξη-

8. Ο Kayser (1968) οππ. σελ. 78 εκτιμά αυτό το όριο για το σύνολο της χώρας γύρω στο 12,5%. Το κριτήριο της πληθυσμιακής αύξησης κατά συνέπεια εδώ τίθεται στο όριο του 15%.

9. Τα στοιχεία για αυτούς τους υπολογισμούς καθώς και ορισμένους άλλους παρεμφερείς όπου δεν αναφέρονται ρητά οι πηγές προέρχονται από τις απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ.

10. Ο υπολογισμός είναι του Kayser (1968), οππ. σελ. 134.

11. Η θέση αυτή αναφέρεται από τον Roberts, B. (1978): *Cities of Peasants*, Edward Arnold.

σης της χώρας. Ο επόμενος πίνακας σημειώνει τις πληθυσμιακές μεταβολές της δεκαετίας σε επίπεδο γεωγραφικών διαμερισμάτων.

Πίνακας Ι

Κατανομή του Πληθυσμού κατά Γεωγραφικό Διαμέρισμα

	1951 α.α.	1961 α.α.	1951-61 %
Περ. Πρωτεύουσας	1.378.586	1.852.709	34.39
Στερεά Ελλάδα	908.433	970.949	6.88
Πελοπόννησος	1.129.022	1.096.390	-2.89
Ιόνια Νησιά	228.597	212.573	-7.01
Ηπειρος	330.543	352.604	6.67
Θεσσαλία	624.342	689.927	10.50
Μακεδονία	1.705.434	1.896.112	11.18
Θράκη	336.954	356.555	5.82
Νησιά Αιγαίου	528.766	477.476	-9.70
Κρήτη	462.124	483.258	4.57
Σύνολο Χώρας	7.632.801	8.388.553	9.90

Από τα δεδομένα του Πίνακα Ι προκύπτει η διαφορετική απήχηση που είχε η πληθυσμιακή έκρηξη της Αθήνας στο σύνολο του χώρου της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας. Η εκβιομηχάνιση της χώρας, όπως πραγματοποιείται στη δεκαετία του '50 με άξονα την περιοχή της πρωτεύουσας, μπορεί να παραλληλισθεί με το επίκεντρο ενός σεισμού που¹² σημειώνεται στην Αθήνα και του οποίου η ενέργεια διαχέεται σε σχήμα ομόκεντρων δακτυλίων η ισχύς των δακτυλίων εξασθενεί καθώς απομακρυνόμαστε από το επίκεντρο του σεισμού.

Οι διαπιστώσεις αυτές εξηγούν δύο φαινόμενα. Πρώτον, τη μειωμένη πληθυσμιακή μετακίνηση από το σύνολο του χώρου της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας προς την πρωτεύουσα. Δεύτερον, τη φαινομενική διόγκωση της αστικοποίησης που πραγματοποιείται σ' αυτό το χώρο έναντι των νότιων περιοχών. Είναι αξιοπερίεργο πραγματικά το γεγονός ότι η αναλογία του αστικού πληθυσμού στη Μακεδονία κερδίζει τις περισσότερες ποσοστιαίες μονάδες σε σύγκριση με όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας¹². Η εικόνα όμως που προκύπτει από μια τέτοια σύγκριση των περιοχών είναι πλασματική. Ενώ στη Μακεδονία ο αγροτικός πληθυσμός που εγκαταλείπει την ύπαιθρο κατευθύνεται στα αστικά κέντρα της περιοχής, στη νότια Ελλάδα η ανατροπή της αναλογίας μεταξύ αστικού και αγροτικού πληθυσμού προκύπτει κυρίως από τους διαφορετικούς ρυθμούς με τους

12. Στη Μακεδονία ο αστικός πληθυσμός αυξάνει κατά 6.1 ποσοστιαίες μονάδες ενώ στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα η αύξηση είναι 4.0 και 5.9 ποσοστιαίες μονάδες αντίστοιχα.

οποίους οι άνθρωποι των πόλεων και των χωρικών αντίστοιχα μετακινούνται προς την Αθήνα. Με άλλα λόγια, στη βόρεια και κεντρική Ελλάδα το ίδιο αποτέλεσμα υπολογίζεται δυο φορές ενώ στις νότιες περιοχές συμψηφίζεται. Παραμένει ωστόσο προς διερεύνηση η πληθυσμιακή κινητικότητα στο εσωτερικό της υπαίθρου και η οποία, όπως είπαμε, στο πλαίσιο της αστικοποίησης αντιμετωπίζεται με ένα τρόπο *ad-hoc*. Με την εξήγηση και αυτού του φαινομένου ολοκληρώνεται η παρουσίαση του αναλυτικού πλαισίου το οποίο ξεκινήσαμε παραπάνω.

Είναι αυτονόητο ότι η ενδοαγροτική μετανάστευση συνδέεται με το μετασχηματισμό της υπαίθρου. Είναι επίσης αυτονόητο ότι ο μετασχηματισμός της υπαίθρου επιβάλλεται από τις ανάγκες εκβιομηχάνισης της χώρας. Ιστορικά, ο ρόλος που αναλαμβάνει ο αγροτικός τομέας στην προσπάθεια εκβιομηχάνισης είναι σύνθετος και συνίσταται πρώτον, στην εξασφάλιση των απαραίτητων εισροών της βιομηχανίας, δεύτερον, στον εφοδιασμό του ανερχόμενου αστικού πληθυσμού με είδη διατροφής και τρίτον, στην προσφορά ενός εξαγωγικού πλεονάσματος ικανού να στηρίξει την εισαγωγική ικανότητα της οικονομίας¹³. Για να ανταποκριθεί σ'αυτή την αποστολή ο πρωτογενής τομέας καλείται να μετασχηματιστεί σε τρία σημεία: πρώτον, επίπεδο παραγωγής, δεύτερον, διάρθρωση παραγωγής και τρίτον, μεθόδους παραγωγής¹⁴. Κατά κανόνα, ο μετασχηματισμός της υπαίθρου πραγματοποιείται κάτω από τη στενή καθοδήγηση του κράτους.

Όμως το υπό συζήτηση αντικείμενο εδώ, δεν αφορά την ανακάλυψη μιας αιτιατής σχέσης μεταξύ ενδοαγροτικής μετανάστευσης και μετασχηματισμού της υπαίθρου η οποία όπως είπαμε είναι προφανής. Το καθοριστικό ερώτημα αφορά το γεγονός ότι η ενδοαγροτική μετανάστευση καταγράφεται έντονα στη βόρεια και κεντρική Ελλάδα και, δεδομένου ότι η αστικοποίηση είναι ασθενής, αποκτά έτσι βαρύνουσα σημασία στο σύνολο των πληθυσμιακών μετακινήσεων της περιοχής.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό βρίσκεται στο διαφορετικό ρόλο που αναλαμβάνει η βόρεια και κεντρική Ελλάδα στην προσπάθεια ανάπτυξης της χώρας. Ενώ οι νότιες περιοχές εμπλέκονται και επηρεάζονται άμεσα από τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, οι βόρειες περιοχές αναλαμβάνουν κυρίως την υποστήριξη των προϋποθέσεων οι οποίες απορρέουν από το ρόλο της γεωργίας σ'αυτή την προσπάθεια. Σύμφωνα με το αναπτυξιακό πρότυπο της περιόδου, η έμφαση σε ό,τι αφορά τον αγροτικό τομέα δινόταν στη φυτική παραγωγή¹⁵. Εξαιτίας της γεωγραφικής τους κυρίως διαμόρφωσης η βόρεια και κεντρική Ελλάδα παρουσίαζαν συγκριτικό πλεονέκτημα σ'αυτό τον τομέα έναντι άλλων περιοχών. Η αναδιάρθρωση της φυτικής παραγωγής με ευνοούμενες τις εντατικές καλλιέργειες σήμανε, με το δεδομένο της ανύπαρκτης ακόμα εκμηχάνισης, σημαντικές πληθυσμιακές ανακατατάξεις στο εσωτερικό της υπαίθρου.

Η ανάδειξη της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας σε προνομιακό πεδίο υλοποίησης του γεωργικού μετασχηματισμού συνάγεται από τρία συγκλίνοντα στοιχεία. Πρώτον, από

13. Goodman, D. - Redclift, M. (1981): *From Peasant to Proletarian*. Blackwell, Oxford.

14. Οι εμπομόνοιες αυτές προέρχονται από τον Fine, B. (1978): *On the origins of capitalist development*. *New Left Review*, no 109.

15. Πάνω σ' αυτό το σημείο βλέπε τα σχόλια του Φίλια Β. για την αγροτική πολιτική του κράτους της περιόδου. Filias, V. (1967): *Emigration - its causes and effects*. *Synchrona Themata*, no 20, 1966. Το άρθρο αυτό αναδημοσιεύεται σε συλλογή του Social Sciences Centre με τίτλο *Essays On Greek Migration*, από όπου και η αναφορά.

την κατανομή των δημοσίων επενδύσεων για εγγειοβελτιωτικά έργα, δεύτερον από το βαθμό αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών υπέρ των βιομηχανικών φυτών και τρίτον από την επέκταση των αρδευομένων εκτάσεων κατά γεωγραφικό διαμέρισμα.

1. Οι συνολικές δημόσιες επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν από το 1948 μέχρι και το έτος 1959 για έργα άρδευσης, αποστράγγισης, αντιπλημμυρικά κλπ κατανέμονται στα γεωγραφικά διαμερίσματα σύμφωνα με τον ακόλουθο πίνακα.

Πίνακας II
Κατανομή Δημοσίων Επενδύσεων για Εγγειοβελτιωτικά Έργα
κατά Γεωγραφικό Διαμέρισμα, 1948-59 (σε %)

Διαμέρισμα	%
Στ. Ελλάδα & Εύβοια	21.4
Πελοπόννησος	6.2
Νησιά Ιονίου	-
Ηπειρος	7.3
Θεσσαλία	6.0
Μακεδονία	44.0
Θράκη	15.1
Νησιά Αιγαίου	-
Κρήτη	-
ΕΛΛΑΔΑ	100.0

Πηγή: Παπαηλίας Θ., Σγουράκη Ε. και Οικονόμου Δ. (1989). Εκτίμηση αποθέματος παγίου κεφαλαίου στην ελληνική γεωργία (1951-81), ΑΤΕ, Αθήνα. Πίνακας Δ4α.

Από την κατανομή αυτή γίνεται φανερό ότι η Μακεδονία κατά πρώτο λόγο και η Θράκη κατά δεύτερο αποσπούν αναλογικά τη μερίδα του λέοντος των δημοσίων επενδύσεων. Οι δύο περιοχές απορροφούν αθροιστικά το 60% περίπου των κονδυλίων του δημοσίου για εγγειοβελτιωτικά έργα ενώ η συμμετοχή τους στη συνολική καλλιεργούμενη επιφάνεια ανέρχεται, σύμφωνα με την Απογραφή Γεωργίας του 1961, στο 32.4%.

2. Η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών υπέρ των λεγόμενων βιομηχανικών φυτών ευνοεί εξίσου φανερά τα βόρεια και κεντρικά διαμερίσματα της χώρας. Σύμφωνα με τα στοιχεία του παρακάτω πίνακα η καλυπτόμενη επιφάνεια με βιομηχανικά φυτά αυξάνεται μεταξύ 1950 και 1961 κατά 1.740.629 στρέμματα. Στην προσαύξηση αυτή η Μακεδονία από μόνη της προσφέρει τα 937.317 στρέμματα, ήτοι ποσοστό 54%, ενώ αθροιστικά με τη Θεσσαλία και τη Θράκη το ποσοστό αυτό φθάνει το 76%.

Πίνακας III

Καλλιέργεια Βιομηχανικών Φυτών κατά Γεωγραφικό Διαμέρισμα (σε στρέμ.)

Διαμέρισμα	1950	1961
Ελλάδα	1.905.952	3.646.581
Στ. Ελλάδα & Εύβοια	422.181	693.317
Πελοπόννησος	90.351	140.731
Ιόνια Μησιά	1.588	1.594
Ηπειρος	14.631	98.393
Θεσσαλία	272.563	411.504
Μακεδονία	896.013	1.833.330
Θράκη	123.558	366.505
Νησιά Αιγαίου	77.944	84.643
Κρήτη	7.123	16.564

Πηγή: ΕΣΥΕ (1958) Αποτελέσματα της Γεωργικής Απογραφής της Ελλάδος του 1950.
ΕΣΥΕ (1966) Αποτελέσματα της απογραφής Γεωργίας Κτηνοτροφίας της 19.3.1961.

3. Σε ό,τι αφορά την επέκταση των αρδευτικών έργων μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η Θεσσαλία και η Μακεδονία αθροιστικά σημειώνουν τις μεγαλύτερες μεταβολές σε απόλυτους και σχετικούς όρους. Σύμφωνα με τη γεωργική απογραφή του 1950 οι αρδευόμενες εκτάσεις κάλυπταν συνολικά 2.417.749 στρέμματα γης και η κατανομή τους ευνοούσε φανερά τις νότιες περιοχές της χώρας. Δέκα χρόνια αργότερα η εικόνα αυτή αλλάζει ριζικά. Η Μακεδονία παίρνει το προβάδισμα ως προς το σύνολο των αρδευομένων εκτάσεων ενώ ως αναλογία αρδευομένων και καλλιεργουμένων εκτάσεων προσεγγίζει τις υπόλοιπες περιοχές. Οι μεταβολές αυτές απεικονίζονται στον πίνακα IV που ακολουθεί.

Πίνακας IV

Αρδευόμενες Εκτάσεις κατά Γεωγραφικό Διαμέρισμα (σε στρέμ.)

Διαμέρισμα	1950		1961		1950-61 %
	α.α.	%	α.α.	%	
Ελλάδα	2.417.749	100.00	4.890.475	100.00	102.27
Περιφέρ.Πρωτευούσης	19.771	0.82	52.047	1.06	163.25
Στ. Ελλάδα & Εύβοια	640.581	26.49	1.061.339	21.70	65.68
Πελοπόννησος	612.195	25.32	914.119	18.69	49.32
Ιόνια Νησιά	18.546	0.77	25.688	0.53	38.51
Ηπειρος	170.643	7.06	290.653	5.94	70.33
Θεσσαλία	221.737	9.17	569.117	11.64	156.66
Μακεδονία	451.003	18.65	1.494.626	30.56	231.40
Θράκη	14.040	0.58	45.546	0.93	224.40
Νησιά Αιγαίου	113.662	4.70	189.964	3.88	67.13
Κρήτη	155.571	6.43	247.376	5.06	59.01
	2.417.749	100.00	4.890.475	100.00	102.27

Πηγή: ΕΣΥΕ (1966) Αποτελέσματα της Απογραφής Γεωργίας Κτηνοτροφίας της 19.3.1961.

Από τα στοιχεία του πίνακα προκύπτει ότι η καθαρή προσαύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων μεταξύ 1950 και 1961 ανέρχεται σε 2.472.726 στρέμματα και η Μακεδονία μόνη της συμβάλλει τα 1.043.623 στρέμματα γης ή ποσοστό 42%. Το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 56.2% όταν προστεθεί στη συμμετοχή της Μακεδονίας και η προσαύξηση της Θεσσαλίας. Σημειώνουμε εδώ ότι τα δύο διαμερίσματα αθροιστικά καλύπτουν το 38% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης.

3. Η Μετανάστευση στο Εσωτερικό της Υπαιθρου

Σύμφωνα με το αναλυτικό πλαίσιο που αναπτύχθηκε παραπάνω, οι διάφορες περιοχές της χώρας ενσωματώνονται με διαφορετικό τρόπο στην αναπτυξιακή προσπάθεια. Χωρίς αμφιβολία, η βόρεια και κεντρική Ελλάδα αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία μετασχηματισμού της υπαιθρου όπως αυτή εκφράζεται από την επέκταση των εντατικών καλλιεργειών. Η προσέγγιση αυτή αφήνει περιθώρια για την κατανόηση της υπαιθρου ως διαφοροποιημένου χώρου ανάλογα με τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη αυτών των καλλιεργειών. Αρκετά ημιαστικά κέντρα αναπτύσσονται πληθυσμιακά εις βάρος άλλων ημιαστικών ή αγροτικών περιοχών εξαιτίας όμως των αγροτικών τους δραστηριοτήτων. Ο παράγοντας αυτός, σε συνδυασμό με την περιορισμένη αστικοποίηση την οποία συνεπάγεται η ασθενής εκδιομηχάνιση των αστικών κέντρων της περιοχής, διαγράφει μια ιδιόμορφη

ισορροπία μεταξύ αστικών και ημιαστικών κέντρων μέσα από την οποία αναδεικνύεται ο σχετικός δυναμισμός των τελευταίων. Για την αποκάλυψη αυτής της ιδιόμορφης ισορροπίας καταρτίσαμε τον επόμενο πίνακα. Για τους σκοπούς αυτού του πίνακα, όλοι οι μεγάλοι σχετικά οικισμοί (όπως αυτοί ορίστηκαν στην παράγραφο 1) ταξινομήθηκαν σε τέσσερις κατηγορίες ανάλογα με την πληθυσμιακή μεταβολή που σημειώνουν. Ως κριτήριο οριοθέτησης των ομάδων χρησιμοποιήθηκε το ποσοστό αύξησης του πληθυσμού της χώρας που προκύπτει από τη φυσική κίνηση του πληθυσμού και το οποίο, όπως αναφέρθηκε, υπολογίζεται σε 12.5%. Με βάση αυτό το κριτήριο μπορούμε να πούμε ότι οι οικισμοί της ομάδας Β παρουσιάζουν λίγο πολύ πληθυσμιακή σταθερότητα ενώ της ομάδας Γ μικρή σχετικά πληθυσμιακή μείωση. Πληθυσμιακή αύξηση πάνω από 15% συνεπάγεται καθαρή μεταναστευτική ροή προς την περιοχή.

Πίνακας V

Ταξινόμηση των οικισμών σύμφωνα με την πληθυσμιακή μεταβολή

Πληθυσμιακή Αύξηση	Ομάδα Α	Ομάδα Β	Ομάδα Γ	Ομάδα Δ
	> 15%	10 - 15%	0-10%	Απόλυτη Μείωση
Αριθμός οικισμών	47	29	67	52

Σχετικά με τον πίνακα αυτό αξίζει να μνημονεύσουμε ότι από ένα σύνολο 20 αστικών κέντρων της βόρειας και κεντρικής χώρας που το 1951 αριθμούσαν πάνω από 10.000 κατοίκους 8 από αυτά κατατάσσονται στην ομάδα Α (Κοζάνη, Θεσ/νίκη, Βέροια, Νάουσα, Γιαννιτσά, Λάρισα, Καρδίτσα), 3 στην ομάδα Β (Κατερίνη, Κιλκίς, Αλεξανδρούπολη), 7 στην ομάδα Γ (Έδεσσα, Δράμα, Καβάλα, Σέρρες, Ξάνθη, Τίρναβος, Βόλος) και 2 στην ομάδα Δ (Φλώρινα, Κομοτηνή). Τα δεδομένα του πίνακα αυτού υπογραμμίζουν ότι οι τάσεις δυναμισμού και παρακμής κατανέμονται ομοιόμορφα επί των αστικών και ημιαστικών κέντρων της περιοχής.

Επισημάναμε παραπάνω ότι τα απόλυτα όρια πληθυσμιακής ανάπτυξης των ημιαστικών κέντρων είναι περιορισμένα. Παρόλα αυτά ο δυναμισμός ορισμένων από αυτά όπως καταγράφεται στις ποσοστιαίες πληθυσμιακές μεταβολές είναι εντυπωσιακός. Στον αναλυτικό πίνακα που ακολουθεί αναφέρονται οι οικισμοί που σημείωσαν πληθυσμιακή αύξηση μεγαλύτερη από 15% μεταξύ 1951 και 1961, ενώ παράλληλα παρέχονται πληροφορίες για τις πληθυσμιακές μεταβολές του νομού στον οποίο ανήκουν καθώς επίσης και για την πρωτεύουσα του νομού.

Πίνακας VI
Οικισμοί που τουλάχιστον σε μια μεταπολεμική απογραφή είχαν πάνω από 2000 κατοίκους, με ρυθμούς μεταβολής πάνω από 15%

	1951-61 %		1951-61 %		1951-61 %
Σύνολο Χώρας	9.90				
ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ					
Ν. Κοζάνης	7.21	Ν. Πέλλας	13.90	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	
Κοζάνη	22.02	Εδεσσα	3.98	Ν. Λαρίσης	10,88
Πτολεμαΐδα	44.59	Γιαννιτιά	18.35	Λάρισα	35,05
Βελβεντός	16.37	Κρύα Βρύση	22.62	Ελασσόνα	26,40
Λιβαδερών	16.69	Πέλλα	15.87	Αμπελών	30,89
Κρόκος	14.67	Σκύδρα	57.03	Φάρσαλα	45,78
				Βερδικούσα	21,21
Ν. Γρεβενών	8.96	Ν. Χαλκιδικής	5.43	Γιάννουλη	16,88
Γρεβενά	43.91	Πολύγυρος	4.73	Φάλασσα	24,26
Δεσκάτη	24.45	Ιερισός	15.21		
Κρανέα Δεσκάτης	15.76	Μεγάλη Παναγία	20.36	Ν. Μαγνησίας	5,52
		Νέος Μαρμαράς	23.87	Βόλος(*)	7,12
Ν. Φλωρίνης	-2.93			Νέα Αγχάλιος	26,33
Φλώρινα	-2.75	ΑΝΑΤ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ		Αγριά	15,81
Αμύνταιο	19.20	Ν. Δράμας	0.43		
		Δράμα	9.14	Ν. Τρικάλων	11,35
Ν. Καστοριάς	2.33	Βώλαξ	28.35	Τρίκαλα	15,52
Καστοριά	7.33			Καλαμπάκα	14,82
		Ν. Καβάλας	3.24		
Κ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ					
Ν. Θεσσαλονίκης	18.36	Καβάλα	5.75	Ν. Καρδίτσας	9,91
Π.Σ. Θεσσαλονίκης	25.76	Χρυσούπολη	118.16	Καρδίτσα	27,85
Νέα Μηχανιώνα	14.91	Ελευθερούπολη	18.46	Αγναντερό	15,57
Καλοχώριον	29.94	Ν. Σερρών	1000.01	Σοφάδες	15,69
Χαλκηδών	36.36	Σέρρες	8.99	Καρδίτσομαγούλα	18,87
Ασκός	18.92	Νιγρίτα	25.90		
Διαβατά	51.73	Χρυσοχώρα	21.16		
Ν. Ημαθίας	18.74	ΘΡΑΚΗ			
Βέροια	17.95	Ν. Εβρου	11.62		
Νάουσα	23.11	Αλεξανδρούπολη	12.51		
Μελίκη	19.91	Ορεστιάδα	33.19		
Αλεξάνδρεια	100.06	Τυχερόν	16.02		
Μακροχώριο (Μικρογούζιο)	28.40				
		Ν. Ροδόπης	3.29		
Ν. Πιερίας	13.39	Κομοτηνή	-4.64		
Κατερίνη	13.98				
Κορινός	27.33	Ν. Ξάνθης	-0.33		
Λεπτοκαρυά	43.44	Ξάνθη	2.63		
		Κένταυρος	16.69		
Ν. Κιλκίς	14.91				
Κιλκίς	13.00				
Πολύκαστρο	23.86				
Αξιούπολη	30.17				

(*) Περιλαμβάνει το Βόλο, Ν. Ιωνία και Αγ. Γεώργιο Ιωλκού

Από τον πίνακα αυτό προκύπτουν οι ακόλουθες διαπιστώσεις οι οποίες έχουν και το χαρακτήρα συμπερασμάτων της ανάλυσης που προηγήθηκε.

1. Είναι υπερβολή να ισχυριστούμε ότι η πληθυσμιακή αύξηση του συνόλου των ημιαστικών κέντρων υπαγορεύεται αποκλειστικά από το μετασχηματισμό της υπαίθρου. Η γεωγραφική διαμόρφωση ορισμένων από αυτά, όπως για παράδειγμα της Δεσκάτης Γρεβενών, δεν αφήνει περιθώρια για ένταξή τους στο σύστημα της εντατικής γεωργίας. Χαρακτηριστική είναι επίσης η περίπτωση της Πτολεμαΐδας της οποίας η ανάπτυξη προέρχεται κυρίως από το δευτερογενή τομέα. Παραμένει ωστόσο γεγονός ότι στην πλειοψηφία τους τα ημιαστικά κέντρα που περιλαμβάνονται στον παραπάνω πίνακα είναι πεδινά ενώ, αντίστοιχα, πληθυσμιακές απώλειες σημειώνονται στις άγονες περιοχές.

2. Σε ένα σημαντικό αριθμό ημιαστικών κέντρων σημειώνεται πληθυσμιακή αύξηση μεγαλύτερη όλων των αστικών κέντρων της χώρας ενώ δύο από αυτά υπερδιπλασιάζουν τον πληθυσμό τους στο διάστημα της δεκαετίας. Αναφέρουμε εδώ τις περιπτώσεις της Χρυσούπολης με πληθυσμιακή αύξηση 118%, της Αλεξάνδρειας με αύξηση 100%, της Σκύδρας με 57%, των Φαρσάλων με 46%, της Χαλκηδόνας με 36% και της Ορεστιάδας με 33%. Τα ημιαστικά αυτά κέντρα συγκεντρώνουν όλες τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη δυναμικών εμπορευματικών καλλιεργειών.

3. Η ενδοαγροτική μετανάστευση διέγραψε προσωρινά μια πορεία για περισσότερο ισόρροπη κατανομή του πληθυσμού στο χώρο και σε κάποιο βαθμό εκτόνωσε τις πιέσεις για αστικοποίηση. Επιπρόσθετα, οι νέοι οικιστικοί πόλοι που άρχισαν να δημιουργούνται συνδύαζαν αρμονικά όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας. Αξίζει ίσως να αναφέρουμε για την ιστορία ότι με την εξαίρεση της Αλεξάνδρειας και της Σκύδρας, ο πληθυσμιακός δυναμισμός του συνόλου των ημιαστικών κέντρων της περιοχής εξανεμίστηκε στην επόμενη δεκαετία.